

ΚΑΘΗΚΟΝ ΚΑΙ ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΜ. ΚΑΝΤ

I

Μπορεί στην καθημερινή χρήση της γλώσσας οι όροι υποχρέωση και καθήκον να χρησιμοποιούνται εναλλακτικά, σαν να σημαίνουν δηλαδή ακριβώς το ίδιο πράγμα, στην πραγματικότητα όμως ο όρος υποχρέωση δεν πρέπει να ταυτίζεται με το όρο καθήκον, αφού, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η υποχρέωση έχει ηθική σημασία ενώ το καθήκον όχι. Συγκεκριμένα ο Καντ στο έργο του «Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών», απέδειξε «ότι σε μια γενική πρακτική φιλοσοφία (... μόνο εντελώς αντικανονικά μπορεί να γίνει) λόγος και για τους ηθικούς νόμους και για το καθήκον, αφού, τα κίνητρα που φτιάχνει η λογική εντελώς a priori δεν πρέπει να συγχέονται με τα εμπειρικά κίνητρα που ορθώνει ο νους σε γενικές έννοιες με σύγκριση μόνο των εμπειριών»¹. Ή για να το πούμε με άλλα λόγια οι ηθικές μας υποχρεώσεις πηγάζουν, κατά τον Καντ, αποκλειστικά και μόνο από τη βούλησή μας, η οποία ακολουθώντας τον φυσικό της σκοπό είναι ο καθολικός νομοθέτης της ανθρωπότητας², ενώ τα καθήκοντά μας ακολουθούν κατά πόδας τις ηθικές μας υποχρεώσεις για να τις πραγματώσουν, αφού, όπως χαρακτηριστικά λέει ο φιλόσοφος, καθήκον θα πρέπει να ονομάζεται «η αντικειμενική αναγκαιότητα μιας πράξης που γίνεται από υποχρέωση»³.

Πώς, όμως, κατάφερε ο φιλόσοφος να συνειδητοποιήσει την εννοιολογική διαφορά που υφίσταται μεταξύ των όρων υποχρέωση - καθήκον; Ποιο νήμα ακολουθήσε στη φιλοσοφία του και πώς τεκμηριώνει τα επιχειρήματά του; Άραγε πιστεύει ότι μεταξύ των εν λόγω όρων υφίσταται χάσμα αγεφύρωτο ή μήπως όχι; Πώς θεωρεί ο φιλόσοφος ότι θα πρέπει να αξιολογήσουμε μια πράξη που γίνεται από καθήκον και πως μια πράξη που γίνεται από υποχρέωση; Με ποια

1. Καντ Ιμ., *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, μεταφ. Τζαβάρας Γιαν., εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1984, σελ. 29.

2. Καντ, ό.π., σελ. 84.

3. Καντ, ό.π., σελ. 96.

επιχειρήματα επιχειρεί να ανατρέψει την προ αυτού φιλοσοφική παράδοση; Και πώς εν τέλει αντιμετωπίστηκαν οι απόψεις του από τους επιγόνους του;

Στη συνέχεια θα επιχειρήσω να απαντήσω στα ερωτήματα αυτά εξετάζοντας τις απόψεις του Καντ υπό το πρίσμα της συστηματικής ηθικής φιλοσοφίας.

II

Κατά τον Καντ, οι φιλοσοφίες του ηδονισμού π.χ. ή του ωφελιμισμού μόνο καταχρηστικώς μπορεί να αποκαλούνται ηθικές για δύο λόγους: 1. γιατί οι εισηγητές των δεν μπόρεσαν να διακρίνουν το εμπειρικό τμήμα της ηθικής -που ο φιλόσοφος το ονομάζει πρακτική ανθρωπολογία- από το ορθολογικό τμήμα της ηθικής -που ο φιλόσοφος το αποκαλεί κατεξοχήν ηθική φιλοσοφία⁴- και 2. γιατί στα διδάγματά τους η υποκειμενικότητα των ηθικών επιλογών μας δεν μπορεί να συνυπάρξει με την αντικειμενικότητα των ηθικών μας δεσμεύσεων. Στην ηθική, παρατηρεί ο Καντ, η διαφορά μεταξύ υποκειμενισμού και αντικειμενικότητας, δεν πρέπει να νοείται κάθετα, όπως λόγου χάριν στη λογική -είτε υποκειμενισμός δηλαδή είτε αντικειμενικότητα-, αλλά να θεωρείται ως ένα φιλοσοφικό παράδοξο, αφού ούτε μόνος ο υποκειμενισμός ούτε μόνη η αντικειμενικότητα δεν μπορούν να εκφράσουν τη σύνθετη φύση των ηθικών κρίσεων, που, κατά ένα ιδιότυπο τρόπο, χωρούν μεταξύ ελευθερίας και δέσμευσης. Αυτό συμβαίνει, κατά τον Καντ, γιατί ο υποκειμενισμός επιφέρει -ως μοιραίο μάλιστα επακόλουθό του- το σολιψισμό και την άρνηση κάθε κοινωνικότητας, ενώ η αντικειμενικότητα αφαιρεί από την ηθική την ελευθερία της βουλήσεως, η οποία ωστόσο αποτελεί *sine qua non* για τις ηθικές κρίσεις. Κατά τον Καντ, οι ηθικοί κανόνες είναι αδύνατον να διακριθούν ο ένας από τον άλλο με αντικειμενικό τρόπο -εξαιτίας δηλαδή του περιεχομένου τους-, αφού, όπως χαρακτηριστικά λέει ο φιλόσοφος, «από όλα όσα μπορούν να νοηθούν μέσα στον κόσμο ή και έξω απ' αυτόν δεν υπάρχει τίποτε (άλλο), που να μπορεί να θεωρηθεί ως καλό χωρίς περιορισμό εκτός από την καλή μας θέληση⁵». Με τον τρόπο αυτό ο Καντ δεν επιτυγχάνει μόνο να ανατρέψει την προ αυτού φιλοσοφική παράδοση, που θεωρούσε ότι η ηθικότητα είναι θέμα αντικειμενικών αξιών, όπως π.χ. έλεγε ο Σέλερ⁶, αλλά και να αναδείξει την εξέχουσα σπουδαιότητα που έχει για την ηθική αποτίμηση των πράξεών μας η αρχή της συνέπειας. Κατά τον Καντ, εάν δεχτούμε πως οι ηθικοί κανόνες συγκροτούν γύρω μας ένα πυκνό και αδιαπέραστο δάσος από ποικίλες αρχές που όχι μόνο δεν έχουν καμία σχέση μεταξύ τους αλλά μπορεί ακόμη και

4. Καντ, ό.π., σελ. 25.

5. Καντ, ό.π., σελ. 33.

6. Sheler M., *Die Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, σελ. 33.

να αλληλοαποκλείονται, θα πρέπει επίσης να δεχτούμε ότι η ηθικότητα δεν είναι θέμα αντικειμενικών αξιών, αλλά απορρέει από τη συνέπειά μου, την εμμονή μου δηλαδή να πράττω πάντοτε και υπό οιοσδήποτε συνθήκες σύμφωνα με την αρχή που ελεύθερα έχω επιλέξει για να ρυθμίζω τη συμπεριφορά μου⁷. Ή, για να το πούμε με άλλα λόγια, η ηθικότητα ή η ανηθικότητα των πράξεων μου δεν βρίσκεται, κατά τον Καντ, στον κανόνα που έχω επιλέξει για να ρυθμίζω τη συμπεριφορά μου, αλλά στο πόσο συνεπής αποδεικνύομαι προς τις επιλογές μου, αφού οι ηθικές αρχές έχουν, όπως λέει ο Καντ, σημασία μόνο μέσα σ' ένα πλαίσιο πράξεων που διέπονται από τον ορθό λόγο⁸.

Για να δούμε το σημείο αυτό ανάγλυφα με ένα παράδειγμα μπορούμε να αναλογιστούμε τη φιλοσοφία του Καντ εν σχέση προς τη φιλοσοφία του Χομπς. Κατά το Χομπς το ηθικό μας χρέος δεν πρέπει να προσδιορίζεται επί τη βάσει αυθαίρετων μεταφυσικών υποθέσεων αλλά στο επίπεδο των φυσικών μας τάσεων και των ψυχολογικών μας κλίσεων που, όπως λέει, μας ωθούν στη διατήρηση του ατομικού μας είναι, στην αυτοσυντήρηση⁹. Αντίθετα, κατά τον Καντ, «το να διατηρήσει κανείς τη ζωή του είναι καθήκον (για το οποίο) έχει επιπλέον ο καθένας από μας μια άμεση ροπή προς αυτό»¹⁰ δεν μπορεί όμως να συνιστά ηθικό χρέος γιατί η άμεση ροπή για τη ζωή διαφέρει από το καθήκον για τη διατήρηση της ζωής. «Η συχνά αγχώδης μέριμνα (μας)», λέει χαρακτηριστικά ο φιλόσοφος, «που διακατέχει το μεγαλύτερο μέρος των ανθρώπων για να διατηρούν τη ζωή τους, δεν έχει καμία βαθύτερη ηθική αξία, και οι υποκειμενικοί γνώμονες των ανθρώπων δεν έχουν κανένα ηθικό περιεχόμενο (γιατί) διατηρεί καθένας τη ζωή του σύμφωνα προς το καθήκον αλλά όχι από καθήκον. Όταν (όμως) κάποιες αντιξοότητες και κάποια ανέλπιδη θλίψη (μας) αφαιρούν εντελώς το κέφι για τη ζωή, όταν ακόμα και η ισχυρή προσωπικότητα από αγανάκτηση για τη μοίρα της και όχι από δειλία ή λιγοψυχία επιθυμεί το θάνατο και εντούτοις διατηρεί τη ζωή της, όχι από αγάπη ή φόβο ή από κάποια άλλη ροπή, αλλά από καθήκον: τότε ο υποκειμενικός γνώμονας έχει ένα ηθικό περιεχόμενο»¹¹.

Στην ηθική λοιπόν έχουμε, κατά τον Καντ, το δικαίωμα να επιλέξουμε μόνοι μας τις αρχές που μας εκφράζουν, αρκεί στην πράξη να αποδειχθούμε συνεπείς με τις επιλογές μας. Για να κατανοήσουμε πληρέστερα το σημείο αυτό μπορούμε να αναλογιστούμε στις αρχές: «καθένας οφείλει να τηρεί τις συμφω-

7. Καντ, ό.π., σελ. 69-70.

8. Καντ, ό.π., σελ. 36, 49.

9. Χομπς Τ., Λεβιάθαν, μεταφρ. Μεταξόπουλος Αιμ. - Πασχάλιδης Γρ., εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1989, τ. Ι, σελ. 194, Πελεγρίνης Θ., Κεφάλαια ηθικής φιλοσοφίας, Αθήνα 1980, σελ. 31.

10. Καντ, ό.π., σελ. 39.

11. Καντ, ό.π., σελ. 39.

νίες του» και «καθένας οφείλει να τηρεί τις υποσχέσεις του», από τις οποίες, όπως σημειώνει ο φιλόσοφος, η βούλησή μας διατηρεί ίσες αποστάσεις για να τις ασπαστεί ή να τις αποποιηθεί. Οι εν λόγω αρχές έχουν, κατά τον Καντ, δύο κοινά σημεία: 1. έχουν τον ίδιο γραμματικό και συντακτικό τύπο και 2. έχουν εφαρμογή στις πράξεις ορθολογικών πλασμάτων, αφού θα ήταν παράλογο να περιμένει κανείς συμφωνίες στον κόσμο των άλογων ζώων. Ωστόσο, όπως ορθά επισημαίνει ο φιλόσοφος, εάν εγκύψουμε στις εν λόγω αρχές, θα διαπιστώσουμε ότι ο όρος «συμφωνίες» δεν θα πρέπει να συγχέεται με τον όρο «υποσχέσεις», αφού η υπόσχεση -είτε η τελευταία αυτή απευθύνεται προς ένα συγκεκριμένο πρόσωπο είτε προς πολλούς- δίνεται χωρίς ο υποσχόμενος να την συνδέει με κάποιο συγκεκριμένο αντάλλαγμα, όπως συμβαίνει π.χ. με τις συμφωνίες. Μάλιστα οι νομικοί θεωρούν ότι οι υποσχέσεις μας, όπως λόγου χάριν η δωρεά, δεν χρειάζεται να περιβληθούν ένα συγκεκριμένο νομικό τύπο για να είναι έγκυρες. Αντίθετα οι συμφωνίες μας δεν μπορούν, κατά τους τελευταίους αυτούς, να εκφράσουν την δέσμευση της βούλησής μας, εάν δεν προσλάβουν ένα συγκεκριμένο νομικό τύπο -δεν μεταβληθούν δηλαδή σε συμβόλαια ή σε συμβάσεις- ανάλογα με την ισχύ που θέλουν να προσδώσουν σ' αυτές τα συμβαλλόμενα μέρη. Σε ηθικό επίπεδο είμαστε, κατά τον Καντ, το ίδιο υποχρεωμένοι να εκπληρώσουμε τόσο τις συμφωνίες μας όσο και τις υποσχέσεις μας, ωστόσο στις συμφωνίες μας η αναγκαιότητα τήρησης των λόγων μας δεν μας επιβάλλεται μόνο από τον εαυτό μας, δεν είναι δηλαδή μόνο εσωτερική, όπως στις υποσχέσεις, αλλά και από τον νομοθέτη, αφού η κοινωνία δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς την δίκαιη εφαρμογή της αρχής της τήρησης των συμφωνιών μας. Στην περίπτωση των συμφωνιών έχουμε, όπως ορθά παρατηρεί ο Καντ, νομικό καθήκον να σεβόμαστε το νόμο, ενώ στην περίπτωση των υποσχέσεων έχουμε ηθική υποχρέωση να εκπληρώσουμε τα λεγόμενά μας, σεβόμενοι τον εαυτό μας και τον ηθικό νόμο που οι ίδιοι έχουμε επιλέξει. Με τον τρόπο αυτό ο Καντ επιτυγχάνει στην ηθική του να διαφοροποιήσει την ηθική διάσταση της ζωής μας από τη νομική, γιατί μπορεί και στις δυο αυτές περιπτώσεις ο νόμος να λειτουργεί κανονιστικά και επιτακτικά, ώστε κανείς να τα συγχέει. Ωστόσο, εάν προσέξουμε, θα διαπιστώσουμε ότι διαφέρουν κατά πολύ μεταξύ τους, αφού οι νομικές μας υποχρεώσεις συνιστούν τα καθήκοντά μας υπό ευρεία έννοια, ενώ, αντίθετα, οι ηθικές μας υποχρεώσεις τα καθήκοντά μας υπό στενή έννοια. Ο όρος «καθήκον» λοιπόν σημαίνει κάτι το οποίο πρέπει να το κάνουμε ανεξάρτητα από τις προσωπικές μας επιλογές, ενώ ο όρος «υποχρέωση» σημαίνει κάτι που πρέπει να γίνει επειδή εμείς το επιλέξαμε και είναι λογικό να υποστούμε τις συνέπειες των επιλογών μας. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο τα καθήκοντά μας εκφράζονται με μια γλώσσα απρόσωπη, που λειτουργεί προς όλους το ίδιο, ενώ οι υποχρεώσεις με μια γλώσσα προσωπική, που φανερώνει κάτι για την προσωπικότητα μας. Ή για να το πούμε με άλλα λόγια η υποχρέωση έχει εν σχέσει προς το καθήκον πρωτεύουσα ηθική σημασία,

αφού «υποχρέωση είναι η αναγκαιότητα μιας ελεύθερης πράξης κάτω από την κατηγορική προσταγή του λόγου», ενώ «καθήκον είναι η πράξη για την οποία δεσμεύεται κάποιος»¹².

Για να τεκμηριώσει ακόμη καλύτερα ο Καντ τη διαφορά που κατ' αυτόν υφίσταται μεταξύ υποχρέωσης και καθήκοντος ανάγεται στη λογική. Κατά τον Καντ οι κρίσεις μας μπορεί να είναι δυο ειδών: αναλυτικές ή συνθετικές¹³. Ως αναλυτική θεωρείται από το φιλόσοφο μια πρόταση που το υποκείμενο ταυτίζεται νοηματικά με το κατηγορούμενο του ή αποτελεί μέρος του, π.χ. η πρόταση «ένα ορθογώνιο τρίγωνο είναι τρίγωνο» ή «ένα σώμα έχει έκταση». Η απόδοση του κατηγορούμενου στο υποκείμενο κατά την εκφορά των αναλυτικών προτάσεων δεν προσθέτει, κατά τον Καντ, τίποτε περισσότερο στο υποκείμενο από ό, τι ήδη γνωρίζουμε γι' αυτό, απλώς εξηγεί ταυτολογικά τα χαρακτηριστικά του. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο φιλόσοφος θεμελιώνει την αλήθεια των αναλυτικών προτάσεων στο νόμο της αντίφασης. Σύμφωνα δηλαδή με το παράδειγμά μας δεν μπορούμε να πούμε ότι «ένα ορθογώνιο τρίγωνο δεν είναι τρίγωνο», γιατί κάτι τέτοιο θα ήταν αυτοαναιρετικό. Ως συνθετική θεωρείται από το φιλόσοφο μια πρόταση όταν με αυτήν διευρύνεται και προστίθεται στην έννοια του υποκειμένου ένα κατηγορούμενο το οποίο προηγουμένως καμία λογική ανάλυση δεν μπορούσε να το εξάγει απ' αυτό υπό οιαδήποτε μάλιστα έννοια· π.χ. οι προτάσεις «Ο Κολοκοτρώνης ήταν γενναίος πολεμιστής» ή «ο Δεκέμβριος ήταν εφέτος ψυχρός». Η αλήθεια των συνθετικών προτάσεων δεν μπορεί, κατά τον Καντ, να διασφαλιστεί με την απλή ανάλυση των εννοιών που διαλαμβάνουν, όπως δηλαδή συμβαίνει στις αναλυτικές προτάσεις, γιατί το νόημά τους είναι εμπειρικό. Ωστόσο ο Καντ, αντίθετα με τους προ αυτού φιλοσόφους, ιδίως τον Βολφ, αρνείται να δεχτεί ότι όλες οι συνθετικές προτάσεις γίνονται εν τέλει γνωστές μόνο δια της εμπειρίας άμεσης ή έμμεσης, γιατί, κατ' αυτόν, οι συνθετικές προτάσεις είναι δυο ειδών: 1. οι *a posteriori* συνθετικές προτάσεις, που η αλήθειά τους εξαρτάται άμεσα από την εμπειρία, όπως ισχυρίζεται ο Βολφ και οι οπαδοί του και 2. οι *a priori* εμπειρικές προτάσεις, οι οποίες μολοντί συνάγονται από την εμπειρία, εντούτοις όταν καταστούν γνωστές αποκαλύπτεται ότι η βάση τους είναι διαφορετική από την εμπειρία. Λόγου χάριν η πρόταση $2 + 2 = 4$, πού, όταν το παιδί τη συλλάβει, δεν χρειάζεται να την επιβεβαιώνει διαρκώς με παραδείγματα¹⁴. Στην κατηγορία των *a priori* συνθετικών προτάσεων εντάσσονται, κατά τον Καντ, οι ηθικές προτάσεις που από τη φύση τους έχουν κατηγορική προστακτική σημασία. Για

12. Πελεgrίνης Θ., *Πώς είναι δυνατές οι προστακτικές*, σ. 483.

13. Καντ, ό.π., σελ. 65.

14. Στο έργο του Κριτική του πρακτικού λόγου ο φιλόσοφος θεωρεί ότι το κυρίαρχο πρόβλημα της υπερβατικής φιλοσοφίας είναι να δείξει πως είναι δυνατές οι *a priori* συνθετικές κρίσεις.

να δούμε το σημείο με ένα παράδειγμα μπορούμε να αναλογιστούμε τη πρόταση «οφείλω να τηρήσω την υπόσχεση που σου έδωσα». Η πρόταση αυτή δεν μπορεί, κατά τον Καντ, να είναι έγκυρη με την έννοια που είναι λογικά έγκυρη η πρόταση «όλοι οι πατεράδες θα πρέπει να έχουν γεννήσει ένα τουλάχιστον παιδί» ή «όλοι οι εργένηδες είναι ανύμφευτοι». Γιατί το να ισχυριστεί κάποιος ότι «κάποιοι πατεράδες δεν είχαν ποτέ τους παιδιά» ή ότι «κάποιοι εργένηδες είναι νυμφευμένοι» είναι αυτοαντιφατικό. Ενώ, όπως ορθά επισημαίνει ο Καντ, μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι δεν οφείλει να τηρήσει την υπόσχεση που έδωσε είτε γιατί άλλαξε γνώμη, είτε γιατί το μετάνιωσε, χωρίς ο ισχυρισμός του να αυτοαντιφατικός. Μάλιστα ο Καντ θεωρεί πως η εγκυρότητα των ηθικών προτάσεων είτε αυτές συνθέτουν ένα ηθικό σύστημα είτε πλαισιώνουν μια συγκεκριμένη ανθρώπινη συμπεριφορά δεν μπορεί τελικά να διακριβωθεί, αν προηγουμένως οι τελευταίες αυτές δεν αναχθούν σε κάποια καθολική αρχή, δεν φτάσουν δηλαδή στην πηγή τους, στα όριά τους, αφού η ηθική είναι συνέπεια. Ή για να το πούμε με άλλα λόγια, εάν δεν καθολικοποιήσουμε τους ηθικούς κανόνες, ώστε σε αυτούς να συμπεριλάβουμε τους εαυτούς μας, δεν μπορούμε ποτέ να διακριβώσουμε την ηθική αξία των πράξεών μας, αφού ο καθένας από μας θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι θέλει κατά το δοκούν. Για να δούμε το επιχείρημα αυτό με ένα παράδειγμα μπορούμε να αναλογιστούμε κάποιον που ενώ ισχυρίζεται πχ. ότι πιστεύει στην αρχή «όλοι μας πρέπει να τηρούμε τις υποσχέσεις μας», εντούτοις ισχυρίζεται πως δεν οφείλει να τηρήσει την χ υπόσχεση που μας έδωσε. Ο άνθρωπος αυτός, κατά τον Καντ, αυτοανακρίνεται, αντιφάσκοντας προς εαυτόν, αφού άλλα λέει τη μία και άλλα την άλλη. Ωστόσο το γεγονός αυτό δεν θα πρέπει, κατά τον Καντ, να μας οδηγήσει στο λανθασμένο συμπέρασμα πως είναι ανήθικος οποιοσδήποτε αρνείται να τηρήσει τις υποσχέσεις του, αφού κάποιος μπορεί να μην τηρεί τις υποσχέσεις του γιατί έχει ορισμένως υιοθετήσει την αρχή «κάνεις δεν οφείλει να τηρεί πάντα τις υποσχέσεις του» ή «πρέπει να τηρούμε τις υποσχέσεις μας μόνο υπό προϋποθέσεις, ανάλογα δηλαδή από την έκβαση των πραγμάτων ή από τη συμπεριφορά του άλλου» κτλ.

Κατά τον Καντ, λοιπόν, τα καθήκοντα μπορούν να εκφράζονται μόνο με αναλυτικές προτάσεις, όπως λόγου χάριν η πρόταση «ο Χ έχει ως πατέρα το καθήκον να φροντίζει τα παιδιά του», ενώ οι υποχρεώσεις μπορούν να εκφράζονται μόνο με a priori συνθετικές προτάσεις, όπως λόγου χάριν η πρόταση «ως υποχρέωση θα πρέπει να θεωρείται μια ελεύθερη πράξη που γίνεται κάτω από την κατηγορική προστακτική του λόγου». Με τον τρόπο αυτό ο φιλόσοφος επιτυγχάνει στην ηθική του ένα διττό στόχο: α. να αναδείξει την ιδιαιτερότητα των a priori συνθετικών προτάσεων, οι οποίες, όπως προαναφέρθηκε, εκφράζουν τις ηθικές μας υποχρεώσεις και β. να συνδέσει την έννοια της αναγκαιότητας που, όπως λέει, είναι σύμφυτη με το περιεχόμενο του όρου υποχρέωση (όταν είμαι υποχρεωμένος, είμαι αναγκασμένος να κάνω κάτι) με την ελευθερία της

βούλησης, αφού η τελευταία αυτή είναι *sine qua non* για την ηθική. («Ένα αντικειμενικό αξίωμα»), γράφει χαρακτηριστικά ο φιλόσοφος, «κατά το μέτρο που εξαναγκάζει τη θέληση, ονομάζεται προσταγή της λογικής και η διατύπωση της προσταγής ονομάζεται προστακτική. Όλες οι προστακτικές εκφράζονται με το ρήμα πρέπει και δηλώνουν έτσι τη σχέση ενός αντικειμενικού νόμου της λογικής προς μια θέληση η οποία εξαιτίας της υποκειμενικής της υφής δεν καθορίζεται αναγκαιά απ' αυτό το νόμο (εξαναγκασμός)»¹⁵. Ωστόσο το γεγονός ότι «οι προστακτικές είναι», κατά τον Καντ, «απλά και μόνο διατυπώσεις που εκφράζουν τη σχέση των αντικειμενικών νόμων της θέλησης γενικά προς την υποκειμενική ατέλεια της θέλησης»¹⁶, «που δεν κάνει πάντα κάτι μόνο επειδή αυτό της φαίνεται καλό»¹⁷ δεν θα πρέπει να μας κάνει να μπερδέσουμε τις κατηγορικές προστακτικές με τις υποθετικές, γιατί μόνο οι πρώτες έχουν ηθική σημασία. Στην ηθική, παρατηρεί ο Καντ, η προστακτική δεν μπορεί να είναι υποθετική- να εκφράζει δηλαδή «την πρακτική αναγκαιότητα μιας ενδεχόμενης πράξης ως μέσου για κάτι άλλο το οποίο θέλουμε ή έστω είναι δυνατόν να θέλουμε» αλλά μόνο κατηγορική- να εκφράζει δηλαδή «την αντικειμενική αναγκαιότητα μιας πράξης ανεξάρτητα από κάθε άλλο σκοπό»¹⁸. Αυτή η κατηγορική σύνδεση της ελευθερίας με την υποχρέωση επιτυγχάνεται τελικώς από τον Καντ χάρη στην καθαρά πρακτική λειτουργία του λόγου μας, η οποία μπορεί κατά το φιλόσοφο να εκφραστεί με πέντε εναλλακτικούς τρόπους: α. «Πράττε μόνο σύμφωνα με ένα τέτοιο γνώμονα μέσω του οποίου μπορείς συνάμα να θέλεις αυτός ο γνώμονας να γίνει καθολικός νόμος», β. «πράττε σαν να έπρεπε ο γνώμονας της πράξης σου να γίνει με τη θέλησή σου καθολικός νόμος της φύσης»¹⁹, γ. «πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα τόσο στο πρόσωπό σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου, πάντα ταυτόχρονα ως σκοπό και ποτέ μόνο ως μέσο»²⁰, δ. «πράττε μόνο έτσι ώστε η θέλησή σου μέσω του γνώμονά της να μπορεί να θεωρεί τον εαυτό της ταυτόχρονα ως καθολικό νομοθέτη»²¹ και ε.

15. Καντ, ό.π., σελ. 59-60.

16. Καντ, ό.π., σελ. 61.

17. Καντ, ό.π., σελ. 60.

18. Καντ, ό.π., σελ. 61. Κατά τον Καντ οι υποθετικές προστακτικές δηλώνουν μόνο ότι η τάδε πράξη είναι καλή για κάποιον ενδεχόμενο ή πραγματικό σκοπό. Γι' αυτό διακρίνονται σε βεβαιωτικές όταν απορρέουν από κάποιο πρακτικό αξίωμα π.χ. αυτοσυντήρηση και σε προβληματικές όταν απορρέουν από ένα προβληματικό και ενδεχόμενο αξίωμα (Καντ, ό.π., σελ. 62) εκφράζουν δηλαδή «την πρακτική αναγκαιότητα μιας πράξης ως μέσου για την απόκτηση της ευτυχίας». (Καντ, ό.π., σελ. 63.)

19. Καντ, ό.π., σελ. 71.

20. Καντ, ό.π., σελ. 81.

21. Καντ, ό.π., σελ. 76.

«πράττε σαν να ήσουν πάντα χάρη στους γνώμονές σου ένα νομοθετικό μέλος του κράτους των σκοπών»²².

Κατά τον Καντ η πρόταση «είμαι υποχρεωμένος να κάνω το X» σημαίνει δυο πράγματα που συνδέονται αναπόσπαστα μεταξύ τους: α. ότι είμαι αναγκασμένος να κάνω το X εξαιτίας της καθολικής αρχής «καθένας οφείλει να κάνει το X» την οποία β. εγώ ως ελεύθερο πρόσωπο την αποδέχτηκα για να την καταστήσω στο εξής γνώμονα της ζωής μου και χωρίς να προσβλέπω σε τίποτε άλλο πέραν αυτής. Μόνον έτσι, παρατηρεί ο Καντ, μπορούν να αποκτήσουν νόημα οι ηθικές μας υποχρεώσεις, αφού οι τελευταίες αυτές δεν θα πρέπει μόνο να εκφράζονται με συνθετικές προτάσεις αλλά και να αναπαριστούν μέσα τους την αντινομία των ηθικών όρων που, όπως προαναφέρθηκε, χωρούν μεταξύ αναγκαιότητας (με την έννοια που υπάρχει η αναγκαιότητα στις επιστήμες) και ελευθερίας.

Όλα αυτά μας επιτρέπουν να συνοψίσουμε τις διαφορές που, κατά τον Καντ, υφίστανται μεταξύ υποχρέωσης και καθήκοντος σε τρεις: 1. Κατά τον Καντ οι προτάσεις που περιγράφουν καθήκοντα δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως ηθικές προτάσεις γιατί ως καθήκον νοείται μια πράξη την οποία δεσμεύομαι να την κάνω (για λόγους π.χ. νομικούς ή κοινωνικούς) χωρίς όμως να την έχω επιλέξει. 2. Τα καθήκοντα, κατά τον Καντ, εκφράζονται με αναλυτικές προτάσεις, ενώ οι υποχρεώσεις με *a priori* συνθετικές προτάσεις. Και 3. οι προτάσεις που περιγράφουν καθήκοντα δεν μπορούν, κατά τον Καντ, να αναπαριστούν τον αντινομικό χαρακτήρα της ηθικής.

Πολλοί μελετητές του Καντ επέκριναν τις ηθικές αντιλήψεις του διερωτώμενοι μήπως όσα λέει ο φιλόσοφος για τη διάφορα καθήκοντος υποχρέωσης - στην οποία όπως είδαμε ο φιλόσοφος βασίζει ένα σημαντικό κομμάτι της ηθικής του - λογικά δεν ευσταθεί²³.

Για να υποστηρίξουν τις απόψεις τους οι επικριτές του Καντ χρησιμοποιούν δυο επιχειρήματα: 1. Το γεγονός ότι οι όροι καθήκον και υποχρέωση μπορούν και εναλλάσσονται στην καθημερινή χρήση της γλώσσας χωρίς να υφίσταται μεταξύ τους καμιά σαφής διάκριση, όπως συμβαίνει π.χ. με τις φράσεις: «Ένας πατέρας είναι υποχρεωμένος να φροντίζει τα παιδιά του» και «Φροντίζω όσο μπορώ καλύτερα να είμαι συνεπής προς τα θρησκευτικά μου καθήκοντα». Και 2. Το γεγονός ότι ο φιλόσοφος σε άλλα σημεία του έργου του φαίνεται να μην μένει συνεπής στη διάκριση καθήκοντος και υποχρέωσης²⁴, αλλά να περιπίπτει σε μια εν τοις όροις αντίφαση ονομάζοντας «καθήκον την αντικειμενική αναγκαιότητα

22. Καντ, ό.π., σελ. 83.

23. Πελεγρίνης, *Kant's Conceptions of the Categorical Imperative and the Will*, εκδ. Zeno, London 1980, σελ. 61.

24. Πελεγρίνης, ό.π., σ. 61.

μιας πράξης που γίνεται από υποχρέωση»²⁵ ή θεωρώντας «το καθήκον ως την απόλυτη αναγκαιότητα μιας πράξης που προκύπτει από σεβασμό για τον ηθικό νόμο»²⁶ ή αποκαλώντας «τον ηθικό νόμο ως τη γενική προσταγή του καθήκοντος»²⁷.

Ωστόσο, εάν εγκύψουμε στα κείμενα του φιλοσόφου, θα διαπιστώσουμε ότι τα επιχειρήματά των επικριτών του δεν ευσταθούν για δύο λόγους²⁸:

1. Γιατί μπορεί πράγματι οι όροι «υποχρέωση» «καθήκον» να φαίνονται συνώνυμοι στην καθημερινή χρήση της γλώσσας, όπως υποστηρίζουν οι επικριτές του Καντ, ωστόσο στην πραγματικότητα διαφέρουν κατά πολύ μεταξύ τους τόσο γραμματικά όσο και λογικά. Γραμματικά οι εν λόγω όροι διαφέρουν κατά το εξής: το ρηματικό ουσιαστικό υποχρέωση -το οποίο το χρησιμοποιούμε για να περιγράψουμε την κατάσταση του υπόχρεου- παραπέμπει άμεσα είτε στον ενεργητικό τύπο του ρήματος υποχρεώνω ή υποχρεώ είτε στον παθητικό του τύπο (υποχρεούμαι), που σημαίνει κυριολεκτικά εξαναγκάζω κάποιον να πράξει κάτι επιβάλλω, επιτάσσω²⁹. Αντίθετα το ουσιαστικό καθήκον (που προέρχεται από το ουδέτερο της μετοχής του ρήματος καθήκω που σημαίνει κατέρχομαι, απολήγω) δεν συνδέεται άμεσα με το ρήμα αλλά έμμεσα και απρόσωπα μας παραπέμπει στο τρίτο ενικό πρόσωπο του ρήματος καθήκει, που κατά κυριολεξία σημαίνει αρμόζει ή ταιριάζει³⁰. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι μόνο η υποχρέωση εμπλέκεται με το πρόσωπο και τη δράση του, ενώ το καθήκον λειτουργεί σ' ένα ουδέτερο στάδιο το οποίο είναι ανεξάρτητο από τα πρόσωπα και τις επιλογές τους.

Κατά τον Καντ είναι αδύνατον να εξισώσουμε τις προτάσεις «οφείλω να κάνω το X επειδή είμαι υποχρεωμένος (υποχρεούμαι) να κάνω το X» και «οφείλω να κάνω το X επειδή είναι καθήκον μου να κάνω το X» βασιζόμενοι στον κοινά επιτακτικό τους χαρακτήρα, γιατί αλλιώς υποχρεώνομαι στην πρώτη περίπτωση και αλλιώς στη δεύτερη. Για να κατανοήσουμε το σημείο αυτό μπορούμε να αναλογιστούμε τον τρόπο που λειτουργεί η επεξηγηματική πρόταση «επειδή...» σε κάθε μία από τις προαναφερθείσες περιπτώσεις.

Η πρώτη πρόταση οφείλω να κάνω το X επειδή είμαι υποχρεωμένος να κάνω το X μπορεί να αναλυθεί ως εξής:

Καθένας υποχρεούται να κάνει το X

25. Καντ, ό.π., σελ. 96.

26. Καντ, ό.π., σελ. 43, 76.

27. Καντ, ό.π., σελ. 71.

28. Πελεγρίνης, ό.π., σελ. 62.

29. Δημητράκου Δ., *Επίτομον Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης*, εκδ. Γιοβάνη, Αθήνα 1969, σελ. 1387.

30. Δημητράκου, ό.π., σελ. 721.

Αντιμετωπίζω το X

Οφείλω να κάνω το X

Ενώ η δεύτερη πρόταση οφείλω να κάνω το X επειδή είναι καθήκον μου να κάνω το X μπορεί να αναλυθεί ως εξής:

Είναι καθήκον να κάνω το X

Αντιμετωπίζω το X

Οφείλω να κάνω το X³¹

Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι η διαφορά μεταξύ υποχρέωσης και καθήκοντος δεν είναι μόνο γραμματική αλλά και λογική, αφού ο ρηματικός τύπος «υποχρεούται» προϋποθέτει εννοιολογικά ένα υποκείμενο (κάποιον εμένα, εσένα, αυτόν κτλ.), ενώ το ουσιαστικό καθήκον όχι. Ή για να το πούμε με άλλα λόγια δεν μπορούμε να πούμε πως το χ είναι απλώς υποχρεωτικό χωρίς, ταυτόχρονα, να πούμε ότι είναι υποχρεωτικό για αυτόν εκείνον ή όλους, ενώ μπορούμε κάλλιστα να πούμε -γενικά και αόριστα- ότι ο άνθρωπος έχει το χ καθήκον -να σέβεται π.χ. τους μεγαλύτερους του- χωρίς να χρειάζεται να πούμε εάν το καθήκον αυτό το έχει ο α ή και ο β. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι η σχέση που συνδέει το πρόσωπο και την υποχρέωση είναι άμεση και εσωτερική -γι' αυτό και είναι αδύνατον να διασπαστεί-, αφού η ερώτηση «ποιος υποχρεούται;» είναι λογικό επακόλουθο για κάθε τύπο του ρήματος, ενώ η σχέση που συνδέει το πρόσωπο με το καθήκον είναι έμμεση και εξωτερική γι' αυτό και μπορεί να διασπαστεί. Η πρόταση, επισημαίνει ο Πελεgrίνης³², «είναι καθήκον μου να κάνω το X» δεν έχει ως λογικό επακόλουθο την ερώτηση «ποιος είμαι εγώ που έχω αυτό το συγκεκριμένο καθήκον;», αλλά την ερώτηση «ποιο είναι αυτό το καθήκον;», αφού, όπως είδαμε, το καθήκον όχι μόνο λειτουργεί απρόσωπα, αλλά και μπορεί να πλατύνει τόσο πολύ, ώστε να μας αφορά όλους. Το γεγονός, λοιπόν, ότι στην καθημερινή χρήση της γλώσσας οι όροι «υποχρέωση» και «καθήκον» χρησιμοποιούνται εναλλακτικά -σαν να σημαίνουν δηλαδή το ίδιο ακριβώς πράγμα- δεν μπορεί να νομιμοποιήσει τη νοηματική τους εξίσωση, αφού, όπως παρατηρεί ο Βιτγκενστάιν, «Η γλώσσα έχει στημένες σ' όλους μας τις ίδιες παγίδες ένα απέραντο δίκτυο από ευπρόσιτες πλάνες»³³, που συσκοτίζουν την αλήθεια δημιουργώντας γύρω μας μια ψευδή πραγματικότητα.

2. Μπορεί πράγματι να έχουν δίκιο οι επικριτές του Καντ και ο φιλόσοφος σε άλλα σημεία του έργου του να αναφέρει ως ηθική μόνο την πράξη εκείνη που γίνεται από καθήκον, ωστόσο το γεγονός αυτό δεν σημαίνει ότι ο φιλόσοφος μπερδεψε ότι προηγουμένως διέκρινε, αφού, κατ' αυτόν, ο όρος καθήκον μπορεί

31. Πελεgrίνης, ό.π., σελ. 63.

32. Πελεgrίνης, ό.π., σελ. 63.

33. Wittgenstein L., *Πολιτισμός και αξίες*, μετφρ. Δράγωνα-Μονάχου - Μ. Κωβαίος Κ., εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1986, σελ. 39.

να νοηθεί τόσο υπό στενή έννοια όσο και υπό ευρεία. Αρκεί, παρατηρεί ο Καντ, να διερευνήσουμε εννοιολογικά τον όρο καθήκον για να διαπιστώσουμε ότι δεν είναι λογικά αδύνατον προτάσεις που εκφράζουν τα καθήκοντά μας υπό στενή έννοια να αποκτήσουν ηθική αξία και «η τήρηση του ηθικού νόμου (να) είναι εν τέλει (ένα) καθήκον»³⁴.

Για να τεκμηριώσει τους ισχυρισμούς του ο Καντ υιοθετεί «τη συνηθισμένη διαίρεση (των καθηκόντων μας) σε καθήκοντα προς τον εαυτό μας και προς άλλους ανθρώπους - σε καθήκοντα τέλεια και ατελή»³⁵, για να δείξει στη συνέχεια του έργου του ότι δεν αποκλείεται να υπάρξουν συνθετικές προτάσεις καθηκόντων. Κατά τον Καντ οι προτάσεις που αναφέρονται σε καθήκοντα δεν μπορούν να έχουν ηθική αξία για δύο λόγους: 1. γιατί δεν είναι συνθετικές αλλά αναλυτικές και 2. γιατί δεν έχουν αντινομικό χαρακτήρα. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι αν ήθελε αποδειχτεί πως μπορεί να υπάρξει μια πρόταση καθήκοντος συνθετική και αντινομική, η πρόταση αυτή θα αποκτούσε αυτόχρημα ηθική αξία.

Για να κατανοήσουμε τι ακριβώς εννοεί ο Καντ με τον όρο ηθική αντινομία μπορούμε ως παράδειγμα να αναλογιστούμε δυο παντοπώλες οι όποιοι διακρίνονται μεταξύ των ομοτέχνων τους για τη μεγάλη πελατεία τους και την καλή τους φήμη. Η αιτία της επιτυχίας των παντοπωλών του παραδείγματός μας βρίσκεται, όπως λέει ο Καντ, στο γεγονός ότι και οι δύο φροντίζουν να μην κλέβουν ποτέ τους πελάτες τους στο ζύγι, όποιοι κι αν είναι αυτοί, ξένοι, ηλικιωμένοι, παιδιά κτλ.³⁶. Από αυτούς όμως ο πρώτος παντοπώλης ζυγίζει σωστά γιατί θέλει με τον τρόπο αυτό να αποκτήσει μεγαλύτερη πελατεία, ενώ ο άλλος ζυγίζει σωστά απλώς επειδή θεωρεί ότι αυτό οφείλει να κάνει, αν θέλει να είναι τίμιος. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει, κατά τον Καντ, πως μόνο φαινομενικά οι παντοπώλες του παραδείγματός μας, κάνουν το ίδιο ακριβώς πράγμα και είναι έντιμοι στο ζύγι, αφού οι πράξεις τους διαφέρουν ουσιαστικά μεταξύ των επιδιώκοντας διαφορετικά πράγματα. Συγκεκριμένα το κίνητρο του πρώτου παντοπώλη είναι το κέρδος και το συμφέρον, κάτι δηλαδή που δεν έχει καμία σχέση με την αρετή της εντιμότητας, ενώ το κίνητρο του δεύτερου παντοπώλη η αρετή της εντιμότητας καθαυτή.

Σύμφωνα με την ορολογία του Καντ η περίπτωση του πρώτου παντοπώλη συνιστά ένα παράδειγμα εμπειρικής μορφής της βούλησής μας, ενώ η περίπτωση του δεύτερου ένα παράδειγμα καθαρής μορφής της βούλησής μας. Η διαφορά μεταξύ αυτών των δυο διαφορετικών μορφών της ανθρώπινης βούλησης βρίσκεται, όπως λέει ο Καντ, στο γεγονός ότι η εμπειρική μορφή της βούλησής μας εξαρ-

34. Καντ, ό.π., σελ. 76.

35. Καντ, ό.π., σελ. 72.

36. Πελεγρίνης Θ., *Αρχές φιλοσοφίας*, εκδ. Οργανισμός Εκδόσεων Σχολικών Βιβλίων, Αθήνα 1999, σελ. 98.

τάται από εξωτερικούς ως προς αυτήν παράγοντες (π.χ. το κέρδος, την ηδονή, την αυτοσυντήρηση κτλ.), ενώ η καθαρή μορφή της βούλησής μας εξαρτάται αποκλειστικά και μόνο από αυτήν την ίδια. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο θα πρέπει, κατά τον Καντ, να αντιμετωπίσουμε τον υποψήφιο γιατρό. Αν ο τελευταίος αυτός θέλει να γίνει γιατρός όχι γιατί αγαπά την ιατρική επιστήμη, αλλά γιατί επιθυμεί με τον τρόπο αυτό να ικανοποιήσει το περιβάλλον του, να καταξιωθεί κοινωνικά ή να αποκτήσει πολλά χρήματα, η βούλησή του έχει εμπειρική μορφή. Εάν, αντίθετα, ο υποψήφιος του παραδείγματός μας επιθυμεί να γίνει γιατρός επειδή αγαπά την ιατρική και του αρέσει να θεραπεύει τους συνανθρώπους του, χωρίς να αποβλέπει σε τίποτε άλλο πέραν αυτού, τότε η βούλησή του έχει καθαρή μορφή. «Ο, τι πηγάζει», γράφει αναλύοντας το σημείο αυτό ο Καντ, «από την ιδιαίτερη σύσταση της ανθρώπινης φύσης, από ορισμένα αισθήματα και ορμές και μάλιστα από κάποια ιδιαίτερη τάση της ανθρώπινης λογικής, που δεν ισχύει αναγκαστικά για τη θέληση κάθε έλλογου όντος... μπορεί να είναι για μας ένας γνώμονας όχι (όμως) νόμος (αφού) μας παρέχει ένα υποκειμενικό αξίωμα σύμφωνα με το οποίο (μας) επιτρέπεται να πράττουμε από φυσική τάση και ροπή (δεν μας παρέχει όμως) ένα αντικειμενικό αξίωμα σύμφωνα με το οποίο είμαστε υποχρεωμένοι να πράττουμε ακόμα και αν εναντιώνονται όλες μας οι τάσεις, οι ροπές και οι φυσικές μας προδιαθέσεις»³⁷.

Βέβαια θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι στην περίπτωση της καθαρής μορφής βούλησης, η βούλησή μας δεν δεσμεύεται από τίποτε και από πουθενά, αφού, όπως λέει ο φιλόσοφος, η ελευθερία της βούλησης χωρίς νόμο θα ήταν μια καθαρή ουτοπία³⁸. «Η ελευθερία της θέλησής μας», γράφει ο Καντ, (δεν είναι τίποτε άλλο) «παρά η αυτονομία της η ιδιότητά της δηλαδή να είναι η ίδια νόμος στον εαυτό της... γι' αυτό μια ελεύθερη θέληση και μια θέληση κάτω από ηθικούς νόμους είναι ένα και το αυτό»³⁹.

Με τον τρόπο αυτό ο Καντ κατορθώνει στην ηθική του να συνδέσει την έννοια της ελευθερίας της βούλησης, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, είναι *sine qua non* για την ηθική αποτίμηση της συμπεριφοράς μας, με την έννοια της αυτοδέσμευσης και της συνέπειας στους νόμους και στους κανόνες που οι ίδιοι επιλέξαμε για να ρυθμίζουμε τη συμπεριφορά μας. «Η θέληση», γράφει ο Καντ, «είναι ένα είδος αιτιότητας των ζωντανών όντων, κατά το μέτρο που αυτά είναι έλλογα και η ελευθερία είναι η ιδιότητα αυτής της αιτιότητας, να μπορεί να πράττει ανεξάρτητα από ξένα καθοριστικά αίτια όπως ακριβώς η φυσική αναγκαιότητα είναι η ιδιότητα την οποία έχει η αιτιότητα όλων των αλόγων όντων να καθορίζεται

37. Καντ, ό.π., σελ. 77.

38. Καντ, ό.π., σελ. 106.

39. Καντ, ό.π., σσ. 106-107.

στη δραστηριότητά της από την επίδραση ξένων αιτίων»⁴⁰. Μάλιστα, όπως ορθά επισημαίνει ο Καντ, είναι λάθος να θεωρούνται σαν βουλησιακά ενεργήματα, πράξεις, όπως π.χ. τα ένστικτά μας, οι φυσικές κλίσεις μας, οι ορέξεις μας, τα πάθη μας ή οι συγκινήσεις μας, αφού οι πράξεις αυτές δεν υπαγορεύονται από τη βούλησή μας αυτή καθεαυτή αλλά από κάτι που βρίσκεται έξω από αυτήν⁴¹.

Στο σημείο αυτό πολλοί μελετητές του Καντ εντοπίζουν μία εν τοις όροις αντίφαση για το φιλόσοφο, αφού, αν πάρουμε κατά γράμμα όσα λέει για τη αντίθεση της ελευθερίας προς την αιτιότητα, θα πρέπει να δεχτούμε πως είναι πραγματικά αδύνατον να υπάρξουν ελεύθερες πράξεις καθόσον καμία πράξη μας δεν μπορεί να γίνει αναίτια. Κάτι τέτοιο όμως δεν είναι ακριβές και μάλλον παρανοεί παρά αποδίδει σωστά τις ιδέες του φιλοσόφου, αφού, όπως απέδειξε ο Χιουμ⁴², η έννοια της ελευθερίας όχι μόνο δεν αντιφάσκει προς την ιδέα της αιτιότητας αλλά αντίθετα την προϋποθέτει κιόλας. Για να διαπιστώσουμε του λόγου το αληθές μπορούμε ως παράδειγμα να αναλογιστούμε κάποιον που σηκώνει το ακουστικό του τηλεφώνου του επειδή θέλει να τηλεφωνήσει στην Άμεση Δράση. Εάν ο άνθρωπος του παραδείγματός μας προβαίνει στην ενέργειά του αυτή γιατί το θέλει ο ίδιος -για να ενημερώσει π.χ. τις αρχές για μια αξιόποινη πράξη που υπέπεσε στην αντίληψή του- κανείς καλόπιστος δεν μπορεί να αμφιβάλλει ότι ο άνθρωπος αυτός ενεργεί ελεύθερα, αφού κάνει ό,τι επιθυμεί. Εάν, όμως, ο άνθρωπος του παραδείγματός μας τηλεφωνεί στην Άμεση Δράση υπό την απειλή ενός περιστρόφου -για να παραπλανήσει π.χ. τις αρχές δίνοντας τους ψεύτικες πληροφορίες- κανείς καλόπιστος δεν μπορεί να αμφιβάλλει ότι ο άνθρωπος αυτός δεν ενεργεί ελεύθερα, αφού δεν κάνει ό,τι επιθυμεί. Το γεγονός λοιπόν ότι πίσω απ' όλες οι πράξεις μας θα πρέπει αναγκαστικά να βρίσκεται μια αιτία που τις παρακινεί, δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει στο λανθασμένο συμπέρασμα ότι καμία πράξη μας δεν μπορεί να είναι ελεύθερη, αφού, όπως φάνηκε από το παράδειγμά μας, η έννοια της αιτιότητας δεν πρέπει να συγχέεται με την έννοια του καταναγκασμού. Ή για να το πούμε με άλλα λόγια το γεγονός ότι πίσω από πράξεις του καταναγκασμού υπάρχει μια αιτία που τις προκαλεί, όπως ακριβώς υπάρχει μια αιτία πίσω και από τις πράξεις της ελεύθερης βούλησης, δεν θα πρέπει να μας κάνει να εξισώσουμε την ελευθερία με τον εξαναγκασμό, αφού στην πρώτη περίπτωση η αιτία της πράξης μου βρίσκεται μέσα μου και είναι αποκλειστικά υπό τον έλεγχό μου, ενώ στη δεύτερη περίπτωση η αιτία των πράξεών μου βρίσκεται έξω από μένα και εκφεύγει του ελέγχου μου. Άλλο πράγμα είναι λοιπόν να αποφασίσω να σηκώσω το τηλέφωνό μου γιατί κάποιος με εξαναγκάζει και

40. Καντ, ό.π., σελ. 106.

41. Καντ, ό.π., σελ. 60.

42. Πελεγρίνης Θ., *Αρχές φιλοσοφίας*, εκδ. Οργανισμού Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα, 1999, σελ. 99.

άλλο να αποφασίσω να σηκώσω το τηλέφωνό μου γιατί μόνος μου το αποφάσισα, αφού στην πρώτη περίπτωση δεν μπορώ να άρω την αιτία που με αναγκάζει και με παρωθεί κυριαρχώντας πάνω μου, ενώ στη δεύτερη μπορώ.

Ή για να το πούμε με άλλα λόγια υπάρχουν, κατά τον Καντ, αιτίες που μας εξαναγκάζουν να κάνουμε αυτό ή εκείνο (και άρα δεν ευθυνόμαστε για τις πράξεις μας) και αιτίες που προξενούν τις πράξεις μας χωρίς όμως να εκβιάζουν τη βούλησή μας (γι' αυτό και ευθυνόμαστε γι' αυτές).

Για να κατανοήσουμε το σημείο αυτό με ένα παράδειγμα μπορούμε να αναλογιστούμε έναν μαθητή, ο οποίος σπρωγμένος από τη σφοδρή επιθυμία να αποκτήσει ένα στυλό σαν αυτόν του συμμαθητή του, το κλέβει. Κατά τον Καντ, η πράξη αυτή θα πρέπει να θεωρείται ελεύθερη -αν και, όπως είδαμε, προκαλείται από τη σφοδρή επιθυμία του μαθητή του παραδείγματος μας να αποκτήσει το στυλό που πάντοτε ήθελε- γιατί η αιτία που την προκαλεί βρίσκεται εντός του ελέγχου του εν λόγω μαθητή. Αντίθετα, αν ο μαθητής του παραδείγματός μας κλέψει το στυλό του συμμαθητή του είτε γιατί είναι κλεπτομανής είτε γιατί ενεργεί υπό το κράτος της βίας, σπρωγμένος δηλαδή από μια ψυχολογική αναπηρία, η πράξη του δεν μπορεί να θεωρηθεί ελεύθερη, αφού η αιτία της δεν βρίσκεται υπό τον έλεγχό του.

Βέβαια στην πράξη δεν είναι πάντοτε εύκολο να διακρίνουμε πότε εξαναγκάζεται κάποιος να ενεργήσει με τον α ή τον β τρόπο και πότε όχι, πότε ένα συναίσθημά μας θα πρέπει να θεωρείται τόσο ισχυρό ώστε να μας καθιστά ακαταλόγιστους και πότε όχι, αν και οι άνθρωποι δεν έπαψαν ποτέ να πιστεύουν στην αξία της αγωγής που εξημερώνει τα ήθη.

«Η ηθική αξία των πράξεών μας», λέει ο Καντ, «δεν έγκειται στο αποτέλεσμα που προσδοκούμε απ' αυτές (και) συνεπώς δεν έγκειται ούτε και σε κάποιο αξίωμα, το οποίο θα είχε ως πηγή και κίνητρό του αυτό το προσδοκώμενο αποτέλεσμα»⁴³ γιατί «κάθε εμπειρικό στοιχείο δεν είναι μόνο εντελώς ακατάλληλο ως βοήθημα στο αξίωμα της ηθικότητας αλλά και βλαβερότατο για την καθαρότητα των ηθών»⁴⁴. Πραγματικά ελεύθερος, λοιπόν, θα πρέπει, κατά τον Καντ, να θεωρείται μόνο ο άνθρωπος εκείνος που δεν βρίσκεται υπό την επιρροή καμιάς ψυχολογικής αιτίας, παθών, εξαρτήσεων και ροπών είτε εσωτερικών είτε εξωτερικών. «Αν εξετάσουμε τον εαυτό μας σε κάθε παράβαση του καθήκοντος», γράφει χαρακτηριστικά ο φιλόσοφος, «θα ιδούμε ότι πράγματι δεν θέλουμε να γίνει ο γνώμονας μας καθολικός νόμος και μάλιστα θέλουμε να παραμείνει καθολικός νόμος το αντίθετο του γνώμονά μας. Κατά τη στιγμή της παράβασης εκμεταλλευόμαστε απλά την ελευθερία του να κάνουμε μια εξαίρεση για τον εαυτό μας (ή τουλάχιστο μόνο γι' αυτή τη φορά) για να ικανοποιηθεί η ροπή μας. Συνεπώς εάν

43. Καντ, ό.π., σελ. 44.

44. Καντ, ό.π., σελ. 78.

εξετάζαμε τα πάντα από την άποψη της λογικής θα συναντούσαμε μια αντίφαση μέσα στην ίδια τη θέλησή μας. Γιατί αφενός θέλουμε να είναι ένα αξίωμα αντικειμενικά αναγκαίο ως καθολικός νόμος αφετέρου όμως θέλουμε να μην ισχύει υποκειμενικά ως κάτι καθολικό και να επιδέχεται εξαιρέσεις. Αλλά εάν κοιτάξουμε την ίδια πράξη αφενός από την άποψη μιας θέλησης εντελώς σύμφωνης προς τη λογική αφετέρου από την άποψη μιας θέλησης επηρεασμένης από μια ροπή στην πραγματικότητα δεν υπάρχει εδώ αντίφαση, αλλά ένας ανταγωνισμός της ροπής προς την ηθική προσταγή, ο οποίος μεταβάλλει την καθολικότητα του αξιώματος (universalitas) σε απλή γενικότητα (generalitas) έτσι ώστε το αξίωμα της πρακτικής λογικής να ψευδοσυμβιβάζεται με τον γνώμονα»⁴⁵.

Με τον τρόπο αυτό ο φιλόσοφος επιτυγχάνει στην ηθική του τρεις αλληλένδετους στόχους:

1. να υπερβεί τον ηθικό φιλελευθερισμό που θεωρούσε ως ηθικά αξιόλογες μόνο τις πράξεις εκείνες που να είναι απολύτως ελεύθερες από κάθε είδους προσδιορισμό, ακόμη και από την αιτιότητα. Κατά τον Καντ η έννοια της ελευθερίας δεν αντιβαίνει προς την έννοια της αιτιότητας αλλά αντίθετα την προϋποθέτει κιόλας. Η έννοια της αιτιότητας, παρατηρεί συγκεκριμένα ο Καντ, που συνοδεύεται από τη έννοια των νόμων, σύμφωνα προς τους οποίους από κάτι που ονομάζεται αιτία πρέπει να γίνει κάτι άλλο που ονομάζεται αποτέλεσμα, δεν έχει εφαρμογή μόνο στις επιστήμες αλλά και στην ηθική, αφού «κάθε αποτέλεσμα (όποιο κι αν είναι αυτό) είναι δυνατό μόνο σύμφωνα με ένα συγκεκριμένο νόμο»⁴⁶. Ωστόσο το γεγονός αυτό δεν θα πρέπει, κατά τον Καντ, να μας κάνει να μπερδέψουμε τους φυσικούς νόμους με τους ηθικούς γιατί «η φυσική αναγκαιότητα είναι η ιδιότητα την οποία έχει η αιτιότητα όλων των άλογων όντων να καθορίζεται στην δραστηριότητά της από την επίδραση ξένων (προς αυτά) αιτίων (ετερονομία)»⁴⁷, ενώ η ηθική αναγκαιότητα δεν είναι τίποτε άλλο «παρά η ιδιότητα της θέλησης να είναι η ίδια νόμος στον εαυτό της (αυτονομία)»⁴⁸.

2. να προσδιορίσει την έννοια της ελευθερίας της βούλησης όχι μόνο αρνητικά αλλά και θετικά. Κατά τον Καντ «ελευθερία είναι η ιδιότητα της βούλησης μας να μπορεί να πράττει ανεξάρτητα από ξένα καθοριστικά αίτια»⁴⁹. Ωστόσο επειδή, όπως ορθά επισημαίνει ο φιλόσοφος, «αυτή η εξήγηση της ελευθερίας μας είναι αρνητική (είναι) και ακατάλληλη να μας διαφωτίσει (είτε) ως προς την ουσία της (ελευθερίας)⁵⁰ είτε ως προς το πώς θα πρέπει να την αξιοποιήσουμε.

45. Καντ, ό.π., σελ. 75-76.

46. Καντ, ό.π., σελ. 106.

47. Καντ, ό.π., σελ. 106.

48. Καντ, ό.π., σελ. 106.

49. Καντ, ό.π., σελ. 106.

50. Καντ, ό.π., σελ. 106.

«Η ελευθερία», γράφει ο Καντ, «δεν είναι η ιδιότητα της θέλησης να υποτάσσεται σε φυσικούς νόμους»⁵¹, αλλά η ιδιότητα της να υπόκειται σε αμετάβλητους και ειδικούς νόμους, που όμως δεν της επιβάλλονται απ' έξω αλλά τους έχει επιλέξει η ίδια.

Η ελευθερία της βούλησής λοιπόν έχει, κατά τον Καντ, δυο παραμέτρους: α. πρέπει να είναι απόλυτη αλλιώς είναι σαν να μην υπάρχει και β. εφόσον εκφραστεί δεν δικαιούται να παρεκκλίνει από τις επιλογές της. «Ως έλλογο ον», γράφει ο Καντ, «και άρα ως ον του νοητού κόσμου ο άνθρωπος δεν μπορεί ποτέ να σκεφτεί αλλιώςίκα την αιτιότητα της θέλησής του παρά μόνο με την ιδέα ότι είναι ελεύθερος γιατί ελευθερία είναι ανεξαρτησία από τα καθοριστικά αίτια του αισθητού κόσμου και αυτή την ανεξαρτησία η λογική πρέπει πάντα να την αποδίδει στον εαυτό της»⁵². Ωστόσο, συνεχίζει ο Καντ, επειδή «η ιδέα της ελευθερίας συνδέεται αδιαχώριστα με την έννοια της αυτονομίας (η ελευθερία μας δεν μπορεί να νοηθεί ανεξάρτητα από) το αξίωμα της ηθικότητας (το οποίο μας προτρέπει να πράττουμε σύμφωνα με ένα γνώμονα που θα θέλαμε να εκληφθεί ως καθολικός νόμος)»⁵³. Κατά τον Καντ, λοιπόν, το δικαίωμά μας να επιλέγουμε μόνοι μας τους κανόνες που θα ρυθμίσουμε τη ζωή μας μάς στερεί κάθε δικαίωμα απόκλισης απ' αυτούς. Ή για να το πούμε με άλλα λόγια, επειδή εγώ ο ίδιος επέλεξα τις αρχές της συμπεριφοράς μου φέρω και την αποκλειστική ευθύνη της πραγμάτωσής τους, αφού όφειλα πριν τους επιλέξω να σκεφτώ το ενδεχόμενο να κληθώ να τους εφαρμόσω. «Το δεν μπορώ», λέει αναφερόμενος στο θέμα αυτό ο Πελεγκρίνης⁵⁴, «δεν υφίσταται στο πλαίσιο της καθαρής μορφής της βούλησής μας επειδή, εν ονόματι της απόλυτης ελευθερίας της, έχουμε τη δυνατότητα να προβούμε στις επιλογές μας τις οποίες κρίνουμε ότι μπορούμε να τις φέρουμε εις πέρας» και σε καμία περίπτωση να μην θελήσουμε να εξαιρεθούμε απ' αυτές.

3. να μας αποκαλύψει τη εννοιολογική διαφορά που υφίσταται μεταξύ των εκφράσεων «πράττω σύμφωνα με το καθήκον μου» και «πράττω από καθήκον»⁵⁵, αφού, όπως λέει ο φιλόσοφος, «είναι πράγματι εντελώς αδύνατο να εξακριβωθεί μέσω της εμπειρίας έστω και μια μόνο περίπτωση όπου μια σύμφωνη προς το καθήκον πράξη βασίστηκε μόνο σε ηθικά αίτια και στην ιδέα του καθήκοντος (καθ' εαυτήν)»⁵⁶.

Η έκφραση «πράττω από καθήκον», παρατηρεί ο Καντ, έχει ηθική αξία, ενώ η έκφραση «πράττω σύμφωνα με το καθήκον μου»⁵⁷ δεν έχει για δύο λόγους:

51. Καντ, ό.π., σελ. 106.

52. Καντ, ό.π., σελ. 115.

53. Καντ, ό.π., σελ. 115.

54. Πελεγκρίνης, ό.π., σελ. 100.

55. Καντ, ό.π., σελ. 51.

56. Καντ, ό.π., σελ. 51.

57. Καντ, ό.π., σελ. 51.

α. γιατί η πρώτη είναι συνθετική και εκφράζει το καθήκον μας υπό αυστηρό και στενό νόημα, ενώ η δεύτερη αναλυτική και εκφράζει το καθήκον μας υπό ευρεία έννοια. Μάλιστα ο φιλόσοφος δεν διστάζει να αποκαλέσει -ποιητική αδεία- αδυσώπητο το καθήκον μας στην πρώτη από τις προαναφερθείσες περιπτώσεις, ενώ στην δεύτερη να το ονομάσει απλώς αξιέπαινο⁵⁸. Η για να το πούμε με άλλα λόγια ο όρος καθήκον στην φράση «πράττω από καθήκον», εκφράζει, κατά τον Καντ, ένα κατηγορικό (ή απροσδιόριστο) καθήκον, που αρθρώνεται με μια συνθετική *a priori* πρόταση⁵⁹, μια πρόταση δηλαδή που «η αντικειμενική της αναγκαιότητα δεν μπορεί να βασίζεται σε κάποια προϋπόθεση»⁶⁰, ενώ ο ίδιος όρος στη φράση «πράττω σύμφωνα με το καθήκον» εκφράζει ένα εμπειρικό κίνητρο ή μια ροπή, που αρθρώνεται με μια αναλυτική πρόταση, μια πρόταση δηλαδή που «το προτιθέμενο αποτέλεσμα μπορεί να επιτευχθεί μόνο με μια τέτοια διαδικασία»⁶¹. Το κατηγορικό καθήκον, λέει χαρακτηριστικά ο Καντ, «είναι δυνατό μόνο και μόνο γιατί η ιδέα της ελευθερίας με κάνει μέλος του νοητού κόσμου και εάν ήμουν μέλος μόνο αυτού του κόσμου όλες οι πράξεις μου θα ήσαν πάντα σύμφωνες με την αυτονομία της θέλησης αλλά μια και θεωρώ τον εαυτό μου ταυτόχρονα ως μέλος του αισθητού κόσμου οι πράξεις μου οφείλουν να είναι σύμφωνες με την αυτονομία»⁶². Και β. γιατί ενώ μπορώ να βιώσω συγκρούσεις καθηκόντων ή να έχω αμφιβολίες για το τι είναι καθήκον μου σε μια δεδομένη στιγμή, δεν μπορώ επ' ουδενί να αμφιβάλλω για το ηθικό μου χρέος. Κατά τον Καντ «αυτό που θεμελιώνει τις (ηθικές μας) υποχρεώσεις δεν πρέπει να αναζητηθεί μέσα στη φύση των ανθρώπων ή στα εξωτερικά περιστατικά (αυτά είναι κατά τον φιλόσοφο αμφιλεγόμενα και κανείς από μας δεν ξέρει τι ακριβώς θέλει ανά πάσα στιγμή) αλλά μόνο *a priori* μέσα (δηλαδή) στις έννοιες της λογικής (που είναι κοινές γι' όλους)»⁶³. Μάλιστα ο φιλόσοφος θεωρεί πως «κάθε διαταγή που στηρίζεται σε εμπειρικά αξιώματα κι έχει έστω και κατά το ελάχιστο -ίσως κατά ένα και μόνο κινητικό αίτιο- εμπειρικά θεμέλια μπορεί ασφαλώς να ονομαστεί πρακτικός κανόνας ποτέ όμως ηθικός νόμος»⁶⁴.

Όλα αυτά αποδεικνύουν πως τα καθήκοντα μας υπό ευρεία έννοια δεν πρέπει να θεωρούνται προϊόντα της καθαρής βούλησής μας, εάν και είναι στο χέρι μας να αποφασίσουμε τότε θα ανταποκριθούμε σε αυτά ή όχι. Αντίθετα οι ηθικές μας υποχρεώσεις ή, όπως λέει ο Καντ, τα καθήκοντά μας υπό στενή έννοια είναι προϊόντα της βούλησής μας, γι' αυτό και δεν επιδέχονται καμία εξαίρεση προς

58. Καντ, ό.π., σελ. 75.

59. Καντ, ό.π., σελ. 117.

60. Καντ, ό.π., σελ. 68.

61. Καντ, ό.π., σελ. 66.

62. Καντ, ό.π., σελ. 117.

63. Καντ, ό.π., σελ. 26.

64. Καντ, ό.π., σελ. 26.

όφελος της ροπής.⁶⁵ Ή για να το πούμε με άλλα λόγια, κατά τον Καντ, για να είναι μια πράξη καλή από ηθική άποψη δεν αρκεί να γίνεται σύμφωνα με το νόμο -γιατί, όπως ορθά παρατηρεί ο φιλόσοφος, πολύ συχνά και η ανηθικότητα παράγει πράξεις σύμφωνες με το νόμο- αλλά να γίνεται ένεκα τούτου⁶⁶.

III

Τα τέλεια καθήκοντά μας λοιπόν δεν πρέπει να συγχέονται με τα ατελή, γιατί, όπως ορθά παρατηρεί ο Καντ, (έαν όλα τα καθήκοντά μας ανεξαιρέτως συνδέονταν) με την εμπειρία (ήταν δηλαδή ατελή) η έννοια καθήκον (υπό την καθαρή της σημασία) θα ήταν μια κενή φαντασία και μια χιμαιρική έννοια⁶⁷, αφού η εμπειρία δεν μας επιτρέπει να επιλέξουμε μόνοι μας και ελεύθεροι από κάθε είδους επηρεασμό τα καθήκοντά μας, αλλά μας τα υπαγορεύει. Μάλιστα ο φιλόσοφος τονίζει emphaticά ότι ο αγώνας για την εκπλήρωση των τέλειων καθήκοντων μας δεν θα πρέπει να συγχέεται με τον αγώνα για την εκπλήρωση των ατελών καθήκοντων μας, αφού, ο πρώτος θα πρέπει να θεωρείται αυτοσκοπός, ενώ ο δεύτερος σκοπός. Όπως λέει ο ίδιος ο φιλόσοφος «μόνο εάν υποθεθεί πως υπάρχει κάτι του οποίου η ύπαρξη καθ' εαυτήν έχει απόλυτη αξία, κάτι που ως αυτοσκοπός μπορεί να είναι το θεμέλιο ορισμένων νόμων, τότε μόνο αυτό (εν. το κάτι, μπορεί να) είναι το θεμέλιο μιας κατηγορικής προστακτικής, δηλαδή του ηθικού νόμου»⁶⁸. Αυτήν την ποιοτική διαφορά που, όπως έδειξε ο Καντ, χωρίζει το καθήκον από το ηθικό χρέος, τα τέλεια και εσωτερικά δηλαδή καθήκοντά μας από τα ατελή και εξωτερικά, δεν την αντιλαμβάνονται συνήθως οι άνθρωποι γιατί σκέφτονται τους ηθικούς κανόνες εμπειρικά και κατά το περιεχόμενό τους και όχι καθαρά και κατά τη μορφή τους⁶⁹. Ωστόσο την αντιλαμβάνονται οι φιλόσοφοι οι οποίοι έχουν, κατά τον Καντ, το υψηλό καθήκον να την τονίζουν, να την εκλαϊκεύουν και να τη διδάσκουν⁷⁰, αφού όποιος ασχολείται με τη φιλοσοφία δεν πρέπει να προσφέρει στους άλλους τροφή με σκοπό να ικανοποιήσει τις ορέξεις τους (ή τις συνήθειές του) αλλά με σκοπό να τους τις αλλάξει⁷¹.

65. Καντ, ό.π., σελ. 72.

66. Καντ, ό.π., σελ. 28.

67. Καντ, ό.π., σελ. 45.

68. Καντ, ό.π., σελ. 80.

69. Καντ, ό.π., σελ. 79.

70. Καντ, ό.π., σελ. 58. «Το καθήκον (αυτό)», λέει ο Καντ, «είναι η αναγκαία συνθήκη για τη δυνατότητα μιας καθ' εαυτήν καλής θέλησης και μια τέτοια θέληση αξίζει περισσότερο από όλα» (Καντ, ό.π., σελ. 47).

71. Wittgenstein L., ό.π., σελ. 39.